

De laatste gele pijl Santiago de Compostela bereikt, en dan?

Lezing door Cultureel Antropologe Tabitha Gerrets op de Jaarvergadering van het Sint Jakobsgenootschap, d.d. 17 november 2007.

Inleiding

In de lente van 2006 bereikte ik een punt in mijn leven waarbij ik stil wilde blijven staan. Er was in een jaar tijd zoveel gebeurd en veranderd in mijn persoonlijke kosmos dat ik een enorme behoefte had aan tijd en ruimte voor reflectie en een frisse nieuwe koersbepaling. Hoe en waar wist ik niet precies. Ik dacht er aanvankelijk aan om in mijn eentje te gaan rondtrekken in Brazilië of Cambodja, totdat Chris mij op een middag in mei op andere gedachten heeft gebracht. Chris was destijds een van mijn medestudenten en net terug van drie maanden veldwerk, wat nog van zijn gezicht afstraalde. Toen Chris de termen *Camino* en Santiago liet vallen zei mij dit aanvankelijk niet zo veel. Wat wel boekdelen sprak was de enorme rust die Chris uitstraalde en het enthousiasme waarmee hij zijn reis beschreef. Hij was er als een nieuw mens van teruggekeerd.

Die middag in mei 2006 heb ik mijn beslissing genomen. Een voettocht door de natuur met een vleugje spiritualiteit leek mij de juiste setting voor mijn eigen *Camino*. Een echte eindbestemming had ik toen nog niet in gedachten, ik zou wel zien waar ik eindigde. Een beginpunt had ik wel uitgekozen: Saint Jean Pied de Port in Zuid-Frankrijk. Hier hoopte ik enige aansluiting te vinden met gelijkgestemden: mensen die net als ik de tijd wilden nemen om hun leven kritisch onder de loep te nemen. Al snel ontdekte ik dat ik zeker niet de enige was die deze tocht liep vanuit andere motieven dan puur christelijke. Er waren zelfs pelgrims voor wie Santiago de Compostela niet eens de eindbestemming was. Zij liepen door tot de zee, tot Finisterra (Latijn: *finis terrae*, oftewel: het einde van de wereld). Dit zou eeuwen geleden voor de Kelten al een heilige plek geweest zijn en spreekt tevens een groot aantal pelgrims tot de verbeelding. Dit is uiteindelijk ook mijn eindbestemming geworden.

In augustus 2006 bereikte ik de westkust van Galicië en daarmee ook het einde van mijn fysieke *Camino*. Hier zag ik de befaamde laatste gele pijl. Deze pijlen hadden mij vijf weken aaneengesloten de weg gewezen en waren inmiddels een vertrouwd straatbeeld geworden. Vanaf hier moest ik echter zelf mijn weg weer zien te vinden, zonder pijlen. Dat het uiteindelijk tot een tweede *Camino* en tevens een masterscriptie zou leiden, had ik bij het bereiken van die laatste gele pijl niet kunnen vermoeden.

Met de ervaring van deze eerste tocht op zich, zou ik al een boek kunnen vullen. De dagelijkse fysieke inspanning had ik min of meer verwacht, maar de mentale en emotionele inspanningen die erbij kwamen kijken, hebben qua intensiteit mijn verwachtingen overtroffen. Daarnaast heb ik ook het sociale aspect van de *Camino* onderschat. Ik vertrok alleen en verwachtte een ultiem gevoel van vrijheid te zullen ervaren. In plaats daarvan echter ervoer ik dat er vanaf de eerste dag al een soort sociaal netwerk onder de pelgrims ontstond, waaraan ik mezelf niet kon en ook niet altijd wilde onttrekken. Ik dacht aanvankelijk dat deze reis voornamelijk een gevecht met mezelf zou zijn en keek er dan ook vreemd van op, dat het me minstens zo veel moeite kostte om een voor mij geschikte plek binnen het collectief van pelgrims te veroveren.

Hoewel ik aanvankelijk voornamelijk met mezelf bezig was, zijn mijn medereizigers gaandeweg een steeds belangrijker rol gaan spelen voor mij. Aan het einde van mijn reis moest ik zelfs concluderen dat ik de helderste inzichten in mezelf nooit gehad zou hebben zonder de gevarieerde contacten met hen. Door mijn interactie met medepelgrims kreeg ook ik langzaam aan het gevoel een pelgrim te zijn. Mijn grootste ontdekking was dat ik niet alleen stond in mijn ervaringen en gevoelens tijdens deze reis. Gevoelens van eenzaamheid,

verwondering, angst, verdriet, vertwijfeling, euforie, irritatie, diepe waardering, inzicht, teleurstelling en blijdschap leken iedereen bij tijden te overmannen.

Mijn medepelgrims begonnen me ook hoe langer hoe meer te fascineren. Vooral na thuiskomst heb ik me regelmatig afgevraagd hoe het hen verging in hun dagelijkse leven, welke indruk deze tocht op hen gemaakt had en welke sporen het naliet in hun dagelijkse realiteit. Zouden onze emoties en ons verwerkingsproces ook nog overeenkomsten vertonen nu ieder van ons weer in zijn eigen land en ritme was teruggekeerd¹? Voor mij gold dat ik aan het einde van mijn reis het gevoel had dat de *echte* reis toen pas ging beginnen. Ik had er vijf weken over gedaan om een juiste balans te vinden tussen lopen en rusten en tussen afstand en nabijheid tot het collectief van de pelgrims. Door het vinden van deze externe, fysieke balans ontstond er ook een balans in mijn innerlijke zee van emoties en gevoelens. Ik kwam meer in contact met mijn diepste gevoelens en zag deze scherper en scherper. Juist deze innerlijke balans heeft mij geholpen om een paar belangrijke persoonlijke knopen door te hakken.

Mijn thuiskomst ging echter ook gepaard met een heel ander gevoel, namelijk: het gevoel een buitenstaander in mijn eigen huis te zijn. Thuis was nog hetzelfde, maar het leek of ik het met andere ogen zag. Deze surrealistische periode heeft zeker twee maanden geduurd. Daarna heb ik mijn draai pas weer gevonden en kreeg ik van meniggen in mijn omgeving te horen: “Zo, ben je eindelijk weer *geland*?”.

Stapvoets door de literatuur

Mijn fascinatie met de *Camino* heeft me ook na thuiskomst niet meer losgelaten en ik heb mijn reis voortgezet in de literatuur. Ik las alles wat ik vinden kon: scripties, wetenschappelijke artikelen, (semi-) autobiografische boeken en reisverslagen op internet. Dat er überhaupt zo ontzettend veel over geschreven is, bevestigde mijn vermoeden dat de *Camino* een enorme indruk achterlaat op haar deelnemers. Zowel pelgrims als wetenschappelijke onderzoekers erkennen dat men door de lengte van de tocht en de letterlijke en figuurlijke afstand tot het dagelijkse leven vatbaar is voor innerlijke transformaties (Turner en Turner 1978, Coleman en Eade 2004, Bowie 2006).

Victor en Edith Turner (1978) zijn een van de eerste antropologen geweest die de vergelijking maakten tussen een pelgrimage en een zogenaamde *rite de passage* (Van Gennep [1909]), oftewel overgangsrite. Een *rite de passage* verloopt volgens een vast stramien. Allereerst is er sprake van een zekere separatie waarbij alles wat vertrouwd en veilig was, wordt achtergelaten. De volgende fase is er een van liminaliteit, dat wil zeggen dat men een zekere transformatie ondergaat: de oude identiteit wordt langzaam aan afgelegd en men wordt klaargestoomd om een nieuwe identiteit aan te nemen. In de derde en tevens laatste fase, de zogenaamde reïntegratiefase, wordt de betrokkene inclusief zijn of haar nieuwe identiteit wederom opgenomen in de samenleving.

Vooraf de liminale fase, de fase waarin men transformeert, speelt tijdens de pelgrimage een prominente rol. In deze fase speelt een tweetal factoren een belangrijke rol in het in gang zetten van transformerende processen: 1) langdurige, fysieke inspanning in combinatie met 2) de aanwezigheid van een zeker gevoel van gemeenschapszin, oftewel *communitas*. Langdurig en intensief lopen zet niet alleen het fysieke lichaam, maar ook bepaalde innerlijke processen in gang (Albers 2006, Dubisch en Winkelmann 2005, Peelen en Jansen n.d., Valla en Prince 1989, Winkelmann en Bletzer 2005). Volgens Ineke Albers (2006) heeft (hard)lopen niet alleen een positief effect op de stemming en het vermogen om iets te leren, maar wordt ook het algemeen welbevinden erdoor bevorderd. Een combinatie van zintuiglijke stimulaties, waaronder bijvoorbeeld langdurige fysieke inspanning, kan zelfs een

¹ Overal waar een mannelijk voornaamwoord staat, kan ook een vrouwelijk voornaamwoord gelezen worden. Voor de leesbaarheid gebruik ik in deze hele lezing alleen de mannelijke vormen, maar uiteraard doel ik op zowel mannen als vrouwen.

verandering van bewustzijn tot gevolg hebben: een staat waarin alle zintuigen op scherp staan en alle emoties sterker en intenser ervaren worden (Boddy 1989, Brown 2001, Dubisch en Winkelman 2005, Jansen 1991, Peelen en Jansen n.d.). Tijdens een staat van veranderd bewustzijn, kunnen barrières voor bewustwording wegvallen, waardoor emoties makkelijker aan de oppervlakte kunnen komen. Hierdoor vindt er een integratie van emotionele informatie in het bewustzijn plaats, die op haar beurt weer kan leiden tot een nieuw begrip van en nieuwe perspectieven op het leven (Dubisch en Winkelman 2005, Winkelman en Bletzer 2005, Peelen 2006, Peelen en Jansen n.d.). “Because people temporarily experience an altered state of consciousness they feel they can handle the imperfections and stress of daily life anew” (Valla en Prince in Peelen en Jansen n.d.).

Naast fysieke inspanning, wordt volgens Jill Dubisch en Michael Winkelman (2005) binnen deze transformerende processen ook een belangrijke rol vervuld door de pelgrimsgemeenschap. Zij stellen dat de neurologische processen die door wandelen in gang worden gezet, leiden tot bepaalde ervaringen, die bijdragen aan een communale identiteit en sterke sociale banden. Dit gevoel van *communitas* kan er, net als de momenten van bewustzijnsverandering, volgens de auteurs toe leiden dat zelf opgelegde grenzen en belemmeringen verdwijnen.

Naast bovengenoemde is mij tijdens deze literaire speurtocht echter nog iets opgevallen: bijna alle autobiografische verslagen en boeken en tevens antropologische onderzoeken, eindigen bij het bereiken van Santiago de Compostela (of Finisterra). De weg terug naar huis en de impact van de *Camino* op het dagelijkse leven, blijven aldus onderbelicht. Verscheidene onderzoekers zijn het er echter wel over eens dat de terugkeer naar huis een essentieel onderdeel van een pelgrimage is en wel degelijk wetenschappelijke aandacht verdient (Frey 1998, Meintel 1973 en Morinis 1992). Alain Morinis zegt hier bijvoorbeeld over:

The return to the everyday is a component of almost every pilgrimage. While the sacred place is the source of power and salvation, it is at home once again that the effects of power are incorporated into life and what salvation is gained is confirmed. The return journey and the reincorporation of the pilgrim into social life are the test of the pilgrimage. Has there been change? Will it last? (Morinis 1992:27).

In het geval van de *Camino* is niet zozeer de eindbestemming, maar de hele voettocht op zich de *source of power*, oftewel bron van kracht (Frey 1998). Dit doet echter niets af aan het feit dat de terugkeer naar huis en de reïntegratie in het dagelijkse leven zeer fundamentele en interessante onderdelen van deze pelgrimage zijn. De *Camino* is nodig om het dagelijkse leven in perspectief te plaatsen, maar de dagelijkse routine op haar beurt is nodig om de *Camino* te waarderen (Frey 1998, Meintel 1973). Frappant is het daarom dat hier tot nu toe zo weinig wetenschappelijke aandacht aan is besteed. Met mijn onderzoek heb ik een poging ondernomen dit hiaat te vullen. De vraag die hier als een rode draad doorheen loopt is: *Welke (on)zichtbare impact heeft de Camino op het dagelijkse leven van (voormalige) pelgrims?*

Een cultureel antropologe in actie

Mijn antropologisch onderzoek ben ik begonnen met het interviewen van pelgrims die hun voettocht er al weer enkele maanden of jaren op hadden zitten. Deze pelgrims kwamen uit verschillende delen van West-Europa en waren elk minstens vier weken te voet onderweg geweest. Sommigen van hen hadden de *Camino* inmiddels al voor een 2e of 3e keer gelopen, anderen hadden het bij 1 keer gelaten. De pelgrims die ik in Nederland heb geïnterviewd, heb ik bereikt via internet. Veel pelgrims hebben namelijk een reisverslag op een website geplaatst en zijn zodoende makkelijk te benaderen. De pelgrims die ik in andere delen van Europa heb opgezocht, had ik tijdens mijn eerste tocht in 2006 al lopende ontmoet.

Het tweede deel van mijn onderzoek speelde zich af op de *Camino* zelf. Ik heb zelf voor een tweede keer ruim 850 km te voet afgelegd en onderweg met pelgrims gesproken. Mijn aandacht ging vooral uit naar de “veelplegers”, de pelgrims die de *Camino* al meerdere malen gelopen hadden. Daarnaast kreeg ik zelf de kans om de hele ervaring inclusief de terugkeer naar huis nog eens van voor tot achteren bewust mee te maken. Dit keer niet alleen als pelgrim, maar ook als onderzoeker.

In totaal hebben een kleine dertig pelgrims een grote rol gespeeld in dit onderzoek. Deze pelgrims bestonden uit zowel mannen als vrouwen van verschillende nationaliteiten, verschillende leeftijden, uit verschillende bevolkingslagen en met zeer verschillende religieuze en niet-religieuze achtergronden en motieven. Ik heb hen niet specifiek uitgekozen, het zijn simpelweg mensen die mijn pad gekruist hebben.

Onderzoekresultaten

Thuiskomst als beoogd doel

Nadat jarenlang de aandacht is gelegd op de “weg als doel”, wil ik aandacht vragen voor de reis naar huis als het uiteindelijke doel van de *Camino*. Voortbordurend op de visies van Cohen (1992) en Schramm (2004), zie ik de *Camino* als een hulpmiddel voor en voorbereiding op een thuiskomst in de volledige zin van het woord: zowel fysiek als mentaal. De *Camino* biedt pelgrims de mogelijkheid om individueel een eigen kleur en invulling te geven aan de reis die naar deze beoogde thuiskomst moet leiden. De gele pijlen die de route aangeven, staan als het ware symbool voor deze zeer persoonlijke zoektocht.

Genezing als rode draad

Voor veel pelgrims neemt het thema genezing een centrale plaats in deze zoektocht in. Genezing van wonden die niet zozeer fysiek, maar vooral sociaal en psychisch van aard zijn. De enorme variatie van wonden reduceer ik gemakshalve tot “kleine” en “grote” wonden. De meeste pelgrims zoeken genezing voor relatief “kleine” wonden, die hen niet verhinderen deel te nemen aan het dagelijkse leven, maar wel enige aandacht verlangen. Voorbeeld.

Vooral bij de genezing van “kleine” wonden blijkt de *Camino* een zeer effectief hulpmiddel. Pelgrims keren vaak als “herboren” terug. Zowel voor de pelgrim zelf als de pelgrimsgemeenschap is een belangrijke rol weggelegd in het genezingsproces. De fysieke en psychische inspanningen die hij zich betracht dragen bij aan een groter zelfbewustzijn. Dit toegenomen zelfbewustzijn helpt hen daadkrachtiger en meer weloverwogen beslissingen te nemen en keuzes te maken in het dagelijkse leven. Een toegenomen (zelf)vertrouwen helpt hen het heft van hun leven weer in eigen handen te nemen. Aan weggestopt oud zeer heeft men eindelijk tijd en aandacht kunnen besteden en vaak dankzij de luisterende oren van medepelgrims kunnen verwerken. Door pijnlijke ervaringen met anderen te delen, kan iemand namelijk zowel nieuwe inzichten en perspectieven op de eigen situatie krijgen, als het gevoel meer grip op het eigen leven te hebben. Bovendien heeft de vaak liefdevolle hulp en steun van zowel medepelgrims, *hospitaleros*, als lokale omwonenden, eraan bijgedragen dat hun vertrouwen en interesse in de medemens is toegenomen, wat zowel hun familie en vrienden als onbekenden ten goede komt. Een zekere berusting in hun levensloop helpt hen tenslotte om de draad van hun leven weer op te pakken na thuiskomst.

De terugkeer naar huis

Het is inmiddels wel duidelijk dat er van de *Camino* een bijzondere kracht uitgaat. Maar hoe uit deze zich nu na thuiskomst, in het leven van alledag, zonder *hospitaleros* die zich om pelgrims bekommeren en medepelgrims waarmee de mooiste uitzichten en ervaringen

gedeeld kunnen worden, zonder de uitgestrektheid van de landschappen en de bruine aarde die zich aan eenieders schoenzolen hecht?

De terugkeer naar huis heeft veel meer omhanden dan men aanvankelijk zou vermoeden. Na thuiskomst is een pelgrim niet per definitie echt thuis. Ik maak onderscheid tussen een korte en een lange termijnimpact. De korte termijn impact kenmerkt zich door het gevoel fysiek thuis, maar geestelijk nog op de *Camino* te zijn. Het buitenstaander perspectief en de zogenaamde *reverse culture shock*, dragen hier in belangrijke mate toe bij (Meintel 1973, Schutz 1964). De meeste pelgrims zullen echter na verloop van tijd zowel fysiek als mentaal “landen”, maar ook dan nog neemt de *Camino* een belangrijke plaats in hun leven in. Op de lange termijn tracht men namelijk gevoelens, die men op de *Camino* gehad heeft, ook thuis nog vast te houden of op te roepen. Dit zogenaamde *Camino*gevoel omvat elementen als “in het hier en nu” leven, “zonder masker” leven”, echt “zichzelf” kunnen zijn en deel uitmaken van een gemeenschap. Zoals Frey (1998) aangeeft, beroepen teruggekeerde pelgrims zich op verschillende strategieën om deze verworven gevoelens zo lang mogelijk vast te houden en indien kwijt geraakt, weer op te roepen. Veel gebruikte methoden zijn: lid worden van een pelgrimsgenootschap, contact onderhouden met andere pelgrims, de eigen ervaringen opschrijven en eventueel publiceren en terugkeren naar de *Camino* als vrijwilliger of als pelgrim.

Terug naar de Camino

Het oproepen van het positieve *Camino*gevoel is echter niet de enige reden om nogmaals de *Camino* te willen bewandelen. Er zijn ook pelgrims die er voor kiezen om het grootste gedeelte van hun tijd op deze inspirerende route te verslijten. Ik maak onderscheid tussen drie verschillende groepen.

De eerste groep bestaat uit pelgrims die met grote wonden rondlopen en die min of meer vanuit een diepe crisis vertrokken zijn. Voor veel pelgrims die aan dergelijke grote wonden lijden, wordt het lopen van de *Camino* een intrinsiek onderdeel van een doorlopende zoektocht naar genezing (*continuing search for healing* - Michalowski en Dubisch 2001). Zij keren regelmatig terug naar de *Camino* om hun zoektocht voort te zetten. Duurzame genezing is geen garantie, maar dit houdt niet in dat de zoektocht vruchteloos is. Integendeel, de *Camino* wordt actief ingezet om (op zijn minst tijdelijk) de pijn te verzachten en hier een omgangsvorm voor te vinden. Dit geeft iemand (al is het tijdelijk of ten dele) het gevoel het heft van het leven in eigen handen te hebben.

De tweede groep bestaat uit zogenaamde sedentaire *Camino*dwellers, pelgrims die in positieve zin zijn “geraakt” door de tocht en die er zelf hun steentje aan bij willen dragen. Dit doen zij door bijvoorbeeld een pelgrimsherberg of –restaurant op te zetten en te runnen. Zij verruilen hun pelgrimsidentiteit voor een vaste verblijfplaats op de *Camino*. Voor de meesten is het een zeer bewuste keuze om hun thuis te verplaatsen naar de *Camino*. Er zijn echter ook pelgrims, die hier voor gekozen hebben naar aanleiding van veranderingen in hun persoonlijke situatie, waar zij zelf niet voor gekozen hebben.

Alle sedentaire *Camino*dwellers kenmerken zich echter door het feit dat zij zich (veelal als *hospitalero*) op de *Camino* gevestigd hebben. In die zin hebben zij hun liminale fase wel afgesloten. De reïntegratie heeft echter plaatsgevonden op de *Camino* en niet zozeer in de thuissituatie waaruit zij vertrokken zijn. Bij deze reïntegratie wordt van het thuisfront zelf overigens ook een zeer actieve rol verwacht. Om hun relatie met de pelgrim te kunnen herstellen, zullen zij zich namelijk aan moeten passen aan diens nieuwe levensstijl.

De derde en laatste categorie die (semi)permanent op de *Camino* verblijft, bestaat uit zogenaamde nomadische *Camino*dwellers. Dit zijn vooral mannen die de *Camino* op en neer lopen en zichzelf bedruipen door middel van tijdelijke baantjes. Allen zonder uitzondering hebben een aantal *credencials* op zak en maken gebruik van de pelgrimsfaciliteiten. Sommigen

profilieren zich naast pelgrim ook als *Camino*-expert, helper en *hospitalero* en anderen meer als fortuinzoeker of wereldverbeteraar. Wat houdt deze mannen op de *Camino*?

Voor velen spelen de “attractions of the stranger role” (Meintel 1973), in combinatie met een vluchtmotief een grote rol. Velen ontvluchten hun thuissituatie vanwege de verplichtingen en sociale rollen die zij daar te vervullen hebben. Op de *Camino* zijn zij niet alleen vrij van dergelijke verplichtingen, maar kunnen zij ook rollen aannemen die zij thuis niet zo snel zouden kunnen aannemen. Het zijn veelal pelgrims die de druk van het dagelijkse leven niet zo goed aan kunnen, of die niet voldoen aan de gangbare eisen van de maatschappij. De *Camino* biedt hen min of meer een uitweg en een alternatief. Het is een relatief veilig en eenvoudig leven, waarin de individuele vrijheid optimaal is: aan niemand hoeft immers verantwoording te worden afgelegd. Deze pelgrims kenmerken zich door een overwegend nomadisch bestaan op de *Camino*. Reïntegratie volgens de definitie van Turner en Turner (1978) heeft in hun geval niet plaatsgevonden en is niet eens per se wenselijk. Velen van hen voelen zich juist aangetrokken tot de liminale status.

Anderen hebben minder bewust voor dit zwerversbestaan gekozen. Dit zijn pelgrims die nooit een thuis gehad hebben of deze verloren zijn. De *Camino* verwordt tot hun (tijdelijke) thuis bij gebrek aan een beter alternatief. Ook deze groep is nog steeds liminaal te noemen in zekere zin, met de kanttekening dat men wel de wens koestert om ooit ergens thuis te komen en zodoende deze liminale fase af te ronden. Het is echter de vraag of dit in alle gevallen nog mogelijk is.

Waar gaan wij heen? Steeds naar huis (Novalis). Ik sluit mij hier luidkeels bij aan, want in zekere zin is iedereen voortdurend onderweg naar huis. Het concept thuis kan voor verschillende mensen echter verschillende betekenissen hebben. Het gaat niet per definitie gepaard met een vaste verblijfplaats, een vaste baan, een partner of een gezin. Thuiskomen in de volledige zin van het woord, gebeurt vooral op gevoelsniveau. Ik ben van mening dat pelgrims hun ware thuis vinden op de plaats waar zij zich veilig voelen, sociaal geaccepteerd en gewaardeerd worden en waar zij over een krachtige eigen identiteit kunnen beschikken. De *Camino* kan hierin een hele belangrijke rol vervullen.